
GESCHIEDENIS EN FILOSOFIE: TWEE VOORBEELDEN EN EEN DERDE

(albert visser zij voor zijn opmerkingen
bedankt)

henk van setten

inleiding

'Rustig! Wij moeten dit
wetenschappelijk aanvatten,
anders geraken wij in een
chaotisch denkleven!'

(prof. Prlwytzkofsky)

Dit is een reactie op de artikelen 'de methodenstrijd in de sociale wetenschappen en zijn relevantie voor de geschiedwetenschap' (OSGN-bulletin, mei 1971, p. 4-17) en 'geschiedenis en vrijheid' van Frank Ankersmit (Groniek 17/18, p. 235-246). Een vreemde combinatie? In beide een filosofische stellingname die konsekwenties heeft voor het historisch bedrijf, in beide kritiek op 'positivisten', in beide aanleiding tot enkele vragen. Het soms niet onterecht kritisch benaderde logisch-analytische standpunt (zie daarvoor de in de uitleiding genoemde boeken) is misschien toch niet helemaal aan zijn trekken gekomen. Overigens: Groniek wil ik niet met Wittgenstein en Russell belasten; voor orale dialectiek over deze materie ben ik graag te vinden.

de dialectici

'Wat hebben wij voor daadzaken?'
(prof. Prlwytzkofsky)

Het artikel over de methodenstrijd gaat uit van het standpunt van de dialectici. Het munt niet uit door een zuivere betoogtrant. Een voorbeeld daarvan treffen we al in de inleiding, wanneer wordt geponeerd dat het tot nazi-subjektiviteit verworpen van de wetenschap in het Derde Rijk te wijten was aan het streven naar objectiviteit, en waar gesuggereerd wordt dat dit zou zijn voorkomen door een bewust-subjektieve (dialektische) stellingname. Twee vragen. Wil men deze redenering ook toegepast zien op bijvoorbeeld de rechterlijke macht? Valt deze gedachtengang niet te vergelijken met het fameuze 'als jij dat glas nu had stukgegooid, had jantje het niet kunnen breken'?

Met behulp van deze onzuivere betoogtrant worden de ongelukkigen die de banvloek 'positivist' over zich uitgesproken zien op niet zeer genuanceerde wijze op de korrel genomen. Een aantal citaten ter illustratie. 'De positivisten zien de sociologie (zo luidt het dialektisch verwijt) als een empirische wetenschap'. Wat is een niet-empirische wetenschap? Wat verstaat men eigenlijk onder wetenschap? De positivisten krijgen, heel kwalijk, zaken op hun brood die hooguit opgaan voor de enkeling, maar niet voor allen- bijvoorbeeld het mogelijk achten van de befaamde 'waardenvrijheid'.

Het empirisme leidt, zeggen de dialectici, tot 'irrationalisme en kritiekloos konformisme t.a.v. belangrijke levensvragen'. Helaas hebben ze deze these niet geïllustreerd, bijvoorbeeld aan de hand van de irrationele en kritiekloos-konformistische figuur van Bertrand Russell. Spijtig ook, dat ze de eigen opvattingen niet even hebben getoetst op de aanwezigheid van een minder rationeel element (ik kom daarop nog terug). En hoe zijn die empirici in hun irrationalisme en kritiekloos konformisme terechtgekomen? Dat wordt als volgt toegelicht: 'Niet alleen de feiten die wij waarnemen zijn maatschappelijk bepaald, maar ook de waarneming zelf wordt bepaald door de historisch-maatschappelijke positie van de waarnemer.' Wat hier wordt gedebiteerd is niets meer dan een trivialiteit en daarop volgt: 'Voor deze problematiek heeft de gemiddelde empiricus geen oog.' Afgezien van de problematiek wat nu de gemiddelde empiricus is, kon ik geen problematiek ontdekken; blijkbaar hoor ik tot de gemiddelde empirici die daar geen oog voor hebben.

Na doorworsteling van deze problematiek wordt een monument van onduidelijkheid onthuld: de bemaalde 'kritische theorie', die in elk geval kritische vragen oproept. Bij de dialectici staat 'de ontwikkeling van een kritische maatschappijtheorie centraal'. De theorie is dus nog niet ontwikkeld? Jawel, en het is een heel actieve theorie: 'De kritische theorie streeft niet naar een vermeerdering van de kennis op zich, maar naar de ontwikkeling van een kritische maatschappijtheorie, die...' etc. De kritische theorie streeft dus naar de ontwikkeling van een kritische theorie... (NB: evenmin als onderscheid werd gemaakt tussen wetenschap, wetenschapsbeoefenaars en gebruikmaking van wetenschappelijke resultaten, achten de dialectici het nodig verschil te maken tussen de theorie en haar aanhangers; ook schijnt de theorie nu eens in beschrijvende, dan weer in voor-schrijvende taal gesteld te zijn, mogelijkheden die je beter niet kunt verwarren) Maar de theorie wordt wetenschappelijk verantwoord geacht: 'Juist veel essentiële ideeën onttrekken zich aan toetsing... Het is met name de eerder genoemde maatschappelijke totaliteit die zich aan empirisch onderzoek onttrekt.' Wat zijn die zich aan toetsing onttrekkende ideeën dan? Geloofswaarheden? Dogma's? Wat voor garanties hebben we omtrent de betrouwbaarheid ervan? Hoe weten we trouwens dat de maatschappelijke totaliteit zich (per definitie, kennelijk) aan empirisch onderzoek onttrekt? Wat is hier eigenlijk de inhoud van de term 'totaliteit'? Duidelijk onderschrijft men hier de boude uitspraak van Mao tse-Toeng: '...de vulgaire ploetersaars die de theorie minachten en het experiment eerbiedigen, kunnen geen samenvattende kijk op het totale objectieve (?) proces krijgen.'

Ja, het woord objectief kan evenals een goed gerichte pingpongbal op de meest onverwachte plaatsen tevoorschijn springen: 'Hoewel subjectief versluierd, nemen de klassentegenstellingen objectief nog steeds toe...' Waardenvrijheid was uitgesloten, werd terecht vastgesteld. Maar wat betekent dat woord nu hier? (suggestie: gebruik de term 'objectief' alleen in de vergrotende en overtreffende trap: je kunt niet zeggen 'x is objectief' maar wel 'x is objectiever dan y' of 'van x,y,z is x het objectiefst')

'Aanpassingsvermogen' zo orakelen de dialectici weer wat verderop,

'wordt in onze maatschappij hoog gewaardeerd...' (waar niet?)
'...het individu wordt in steeds sterkere mate door de maatschappij bepaald.' Hoe stel je je een niet of nauwelijks door zijn maatschappij bepaald individu voor?

'De geschiedenis is een door bepaalde wetten beheerste dynamiek; zij is een dialectisch proces.' Hier komt dan de dialectische demiurg om de hoek kijken die door Edm. Wilson (Reis naar de Revolutie, H'sum '63, 133-147) als een irrationeel, mystisch, ja religieus element wordt ontmaskerd. Hij laat helder (wat te simplistisch, toegegeven) het verband zien tussen de dialectiek en religie, en toont de willekeurigheid en irrelevantie van de dialectische methode m.b.t. konkreet wetenschappelijk werk (I. Berlin, Karl Marx, A'dam '68, 210: 'De marxistische natuur- en wiskundebeoefening is heden ten dage een onderwerp dat, evenals de Cartesiaanse fysica, een aparte en geïsoleerde enclave vormt in de ontwikkeling van een belangrijke intellectuele stroming en eerder een antiquarische dan een wetenschappelijke betekenis bezit.'). En hoe valt de geschiedenisopvatting als boven geformuleerd te verenigen met de gestelde 'eis van vrijheid' (wat is dat dan voor vrijheid?)?

Verderop lezen we 'dat de theorie impliciet is aan de detailstudie', weer een uiting die de overtuiging doet vermoeden dat bestudering van de praktijk niet steeds vooraf hoeft te gaan aan het opstellen van de theorie. Henri Lefebvre geeft toe (Het Marxisme, A'dam '69) dat een wetenschappelijke methode inhoudt dat onderzoek voorafgaat aan interpretatie. De resultaten van de dialectische methode, zegt hij, kunnen ten onrechte de schijn wekken van een in het spel zijn van een konstruktie a priori. Die schijn wordt inderdaad gewekt, maar - als essentiële ideeën zich aan toetsing onttrekken - ten onrechte? Waar het kernpunt van de dialectiek, volgens Lefebvre de algemene aanwezigheid van kontradikties, niet een degelijk op empirisch onderzoek gefundeerde theorie schijnt maar veeleer een spekulatie, een v. i. Dänicken niet onwaardig, kun je je pas door een konkrete bewijsvoering laten overtuigen.

Aan het slot van het artikel wordt een aantal suggesties gedaan. Overname van de woordenschat van de sociale wetenschappen en samenwerking met kritisch-dialectische sociologen schijnt mij niet alleenzaligmakend. Liever zou ik willen pleiten voor de geleidelijke invoering van een geformaliseerd teken-, termen- en schematasysteem dat op de specifieke eisen van de geschiedwetenschap is afgestemd en de kans op semantische (schijn-)problematiek reduceert - a.h.w. studieobject en taal (instrument, verpakking), nu te nauw verweven, wat uit elkaar tracht te rafelen. Wat de samenwerking betreft, is het te naief om te veronderstellen dat het vanzelfspreekt samen te werken met alle wetenschapsbeoefenaars met wie die samenwerking maar kans op slagen biedt?

Om misverstanden te voorkomen: ook in ben van mening dat onze maatschappij(-structuur) radikaal omgegooid moet worden. Het gaat me niet om de doelstelling van de dialectici maar om hun uitgangspunt - niet zozeer om heel het marxistisch systeem als wel om de dialectiek, die daarin een even merkwaardige sleutelpositie inneemt als (vind ik) God in de filosofie van Berkeley: een rudiment uit

vroeger tijden, dat juist doordat het feitelijk slecht past in het systeem waarin het toch een hoofdrol speelt, het geheel in een andere richting zou kunnen stuwen dan (aanvankelijk) de bedogeling geweest is.

geschiedenis en vrijheid

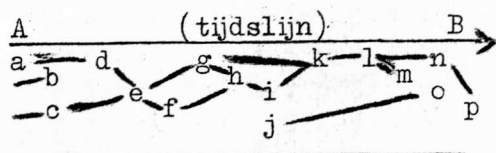
'Gans doeltreffend . Maar niet wetenschappelijk, naar mijner idee.'

(prof. Prlwytzkofsky)

Onder de titel 'geschiedenis en vrijheid' verschool zich een (wat mij betreft) hier en daar nogal moeilijk betoog. Ook hier kritiek op wat je in dit verband wellicht het best 'rationalisten' noemen kunt: '...de tendens...om de begrippen, die men hanteert, niet slechts als instrument te blijven zien, maar om hen de kracht van criteria toe te kennen. Alles wat niet met behulp van de bestaande categorieën aangevat kan worden, wil men dan graag als irrelevante dromerijen en als niet ter zake doende afwijzen. ...het is pas in deze eeuw, waarin totalitaire régimes niet meer een fictie zijn, dat een dergelijke mentaliteit een reële bedreiging gaat vormen voor de menselijke waardigheid en integriteit.' Hier zou ik de overbekende stelling 7 uit Wittgensteins Tractatus willen aanhalen: 'waarover men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen.' Het schijnt me een waar huzarenstukje om andere dan de bestaande categorieën te hulp te roepen en wat men daarmee niet kan aanvatten kan in wetenschappelijke kaders inderdaad niet ter zake doen - niet omdat het irrelevante dromerijen zijn, maar omdat een wetenschappelijk aanvatten daarvan gewoon niet mogelijk is.

Achter het gesuggereerde verband tussen een a-metafysische houding en totalitaire regimes zou ik op zijn minst een vraagtekentje willen zetten. Vergelijk eens m.b.t. de opkomst van het nazidom de houding, daartegenover ingenomen door Heidegger, met die van Russell (en in dit verband is het ook een opmerkelijk verschijnsel dat sommige takken van wetenschap juist in het Derde Rijk sterk spekulatieve uitwassen vertoonden). In het algemeen lijkt me een verband tussen enige metafysische stroming en het ontstaan van totalitaire regimes niet gemakkelijk aantoonbaar.

Maar om bij het begin te beginnen: zij het vasthoudend aan de eerder gemaakte opmerking over 'objektief' kan ik de redenering volgen tot het punt waar een scheiding wordt aangebracht tussen de exakte wetenschappen en de geschiedenis. Er wordt daar gesproken over objectieve oordelen in de wiskunde. Geen gelukkig voorbeeld: wanneer we aan een oordeel in de wiskunde het predikaat 'waar' toekennen zeggen we niets over een relatie van dat oordeel tot een beoordeelde feitelijkheid, maar we stellen slechts vast dat dit oordeel gevormd is op een wijze, beantwoordend aan de regels van de logika: hier is nu fond sprake van tautologieën. De term 'objektief' kan dan ook niet op 'ware' wiskundige oordelen van toepassing zijn. In elk geval, vervolgens wordt een karakterisering van de geschiedenis gegeven die, als ik hem tenminste goed begrepen heb, voor meer visueel ingestelde geesten als volgt kan worden weergegeven:

Nevenstaand versimpeld schema geeft van A naar B het verloop van een willekeurige tijdsperiode weer: a t/m p staan voor gebeurtenissen en lijntjes voor relaties (a-d : d

vloeiende voort uit a), a en j behoren dus tot 'die extra impulsen, ...die op grond van loutere extrapolatie vanuit vroegere situaties als "niet verklaarbaar" gequalificeerd moeten worden'; je kunt zeggen 'original events' ('datgene, wat zich niet in wetenschappelijke kaders dwingen laat'). Voorgesteld wordt nu dat deze original events de essentie uitmaken van het historisch besef. Niemand kan ontkennen dat ze daar een belangrijke voorwaarde voor zijn. Maar als zij, konform de in het artikel gedane suggestie, het enige materiaal van de historicus zouden zijn, dan houdt deze van de soep slechts de balletjes over. Hij mag zich dan uitsluitend bezighouden met gebeurtenissen waarvoor geen logische verklaring te vinden is en kan dus niets anders doen dan deze gebeurtenissen registreren. Als hij toevallig niet tot die scherpslijpers behoort die de opvattingen van Lessing nogal kritisch tegemoet treden kan hij er nog een 'pseudo-wetmatigheid' aan geven (Sinngebung des Sinnlosen).

Ik kan hier momenteel helaas slechts een niet zeer rationeel bezwaar tegen inbrengen: het bevredigt mij niet - deze opvatting lijkt mij noch nuttig, noch wetenschappelijk. Een demaskeren van kausale verbanden, waar deze aanvankelijk niet of nauwelijks zichtbaar waren, lijkt mij zinvoller dan Sinngebung des Sinnlosen; wie in staat blijkt in het schema op degelijke gronden een lijn o---p te trekken levert naar mijn idee een zinvoller bijdrage tot het inzicht in het verloop van de geschiedenis. (Een wat minder serieus dilemma valt nog wel te verzinnen: gesteld het is het levenswerk van een team overijverige statistici een reusachtig computerprogramma samen te stellen dat informatie bevat als bovenstaand schemaatje, maar dan aan de hand van de reële geschiedenis opgezet. Tegen de tijd van hun pensionering eindelijk klaar, voeren ze de zaak aan hun computer. Stel nu dat ze vinden dat er een bepaald wetmatig verloop in het opduiken van original events aan te wijzen blijkt te zijn? Zijn het dan nog original events of zal de vertwijfelde historicus nu met lege handen moeten toezien hoe ook zijn laatste materiaal zich in wetenschappelijke kaders dwingen laat?)

Wat de objectiviteitsvraag betreft, het lijkt me evident dat elke historicus inderdaad onvermijdelijk subjectief is. Hij kan (en moet) alleen trachten zich de aard van zijn subjectiviteit eniszens bewust te maken en deze daarmee gedeeltelijk te neutraliseren; hij kan verder streven naar zo betrouwbaar mogelijke informatieoverdracht door bijvoorbeeld de zorg die hij besteedt aan het bieden van toetsingsmogelijkheden - en een zoveel mogelijk geformaliseerd taalgebruik zou ons een stuk verder kunnen brengen (een utopistische wensdroom is de creatie van een plausibiliteitsindex waarmee met behulp van de aanwezige verifikatiemogelijkheden de betrouwbaarheidsgraad van elk werk volgens uniforme normen in een cijfer kan worden uitgedrukt).

Waar in het artikel 'de meer platgetreden paden van het existentialisme' worden ingeslagen, zal ik die maar niet nog platter treden. De laatste helft van het betoog is grotendeels opgebouwd met behulp van door de typisch-existentialistische terminologie geleverde elementen. Eerlijk gezegd doet het mij wat aan als een niet zeer zinvol woordenspel en de inhoud van termen als 'vrijheid' is me niet zo duidelijk. In elk geval kan, als te verwachten bij logisch opgebouwde stukken, wie de uitgangspunten niet deelt het evenmin goed vinden met de konsekwenties.

Vlak voor het (sympathieke) slot van het stuk struikelde ik nog over de volstrekt duistere zinsnede 'terwijl een ander, die kiest voor het bewustzijn van een Christen of God mag weten wat...'. Hoe kunnen we voor een bewustzijn kiezen? Uit een aantal ter inzage liggende bewustzijns? Een niet-bewuste keuze stelt zich voor als een contradictio in terminis: het doen van een keuze veronderstelt de aanwezigheid van een bewustzijn. Hebben we er dan twee, één niet-gekozen om het andere mee te kunnen kiezen? Aanleiding tot een algemene opmerking, die zich bij lezing van het stuk al vaker aan me opgedrongen had: dat het gebruik van een term alleen zin heeft als de schrijver zeker heeft gesteld dat zijn lezers de term niet op heel andere wijze interpreteren dan hijzelf.

uitleiding

'Donderweder, wat is nu loos?'

(prof. Prlwytzkofsky)

In 'Avondrood der Magiërs' stelt Kousbroek het momenteel hoogtijvierende wetenschapsmysticisme aan de kaak, met name de praktijken van diegenen die aan concreet-wetenschappelijke resultaten ongecontroleerde, mystische spekulaties willen vastknopen. Het zou natuurlijk zwaar overdreven zijn om van een omgekeerde gang van zaken te spreken. Maar wel kunnen de metafysische premissen die noodzakelijkerwijs ook bij het historisch bedrijf hun helaas al te vaak onopgemerkte rol spelen, konsekwenties met zich meebrengen waarvan je je kunt afvragen of ze de prijs waard zijn. In één geval - de dialectici - blijkt het streven naar zo groot mogelijke betrouwbaarheid (objektiviteit, zo u wilt) omgezet te worden in een akseptatie van bewuste subjektiviteit (manipulatie?). In het tweede geval - Frank Ankersmit - blijkt geschiedschrijving geen wetenschapsbeoefening te zijn, maar intentionaliteit (als in de fenomenologische filosofie, meen ik begrepen te hebben). In elk van beide gevallen schijnt de filosofische vooronderstelling een serieuze bedreiging voor de wetenschapsbeoefening in de gebruikelijke zin van het woord te impliceren. Wellicht ervaren de schrijvers, op zich niet zonder reden, het even snel als onstuitbaar evolueren van de 'cleane' wetenschap als een bedreiging en willen ze nu een stopzetting van de huidige evolutie tot stand gebracht zien? Het zou een waardevolle bijdrage tot een m.i. noodzakelijke discussie over deze, alweer m.i., essentiële kwestie zijn als ze zich daarover nader konden uitspreken.

Om wat moralistisch te besluiten: je moet, vind ik, over je